

ЯКІХ РЭФОРМАЎ ЧАКАЮЦЬ БЕЛАРУСЫ?*

Аляксандр Чубрык**

Рэзюмэ

У працы разглядаецца стаўленьне беларусаў да рынкавай эканомікі, выяўленае на падставе мэтадалёгіі ЭБРР, перапрацаванай для ўжытку ў апытаньнях. З дапамогай кластэрнага аналізу рэспандэнты былі падзеленыя на пяць кластэраў у залежнасьці ад іх пазыцыі наконт 11 накірункаў рынкавых рэформаў. Выявілася, што колькасьць пасьялоўных прыхільнікаў рынку й пляну адносна невялікая. Асноўная маса людзей альбо ня вызначылася з стаўленьнем да рэформаў, альбо лічыць патрэбным толькі асобныя іх кампанэнты (кшталту рэструктурызацыі, рэформы рынку працы й спрыяньня канкурэнцыі). Далей разглядаліся асобныя погляды рэспандэнтаў, якія патрапілі ў гэтыя кластэры. Высьветлілася, што сярод выяўленых прыхільнікаў рынку большая доля тых, хто не задаволены сыстэмай сацыяльнай абароны ды дзяржфінансаў увогуле. Выявілася, што сярод «рынкавікаў» значна болей прыхільнікаў прыватызацыі, і што найбольш пажаданымі інвэстарамі для іх зьяўляюцца кампаніі/грамадзяне Эўразьвязу. Астатнія кластэры й насельніцтва ўвогуле дапушчаюць прыватызацыю прадпрыемстваў беларусамі, пакідаючы ЭЗ на другім месцы. Нарэшце, сярод рынкавікаў ёсьць больш прыхільнікаў інтэграцыі з ЭЗ, чым сярод іншых кластэраў, і менш апалягатаў інтэграцыі з Расеяй.

Клясыфікацыя JEL: P21

Ключавыя словы: Беларусь, нацыянальныя апытаньні, рынкавыя рэформы, прыватызацыя, сацыяльная абарона

Зьмест

1. Уводзіны	2
2. Стаўленьне людзей да рынкавай эканомікі	2
2.1. Мэтадалёгія	2
2.2. Стаўленьне да розных кірункаў рэформаў	3
2.3. Тыпалёгія падтрымкі рэформаў: кластэрны аналіз	4
3. Асобныя погляды рэспандэнтаў, што ўвайшлі ў кластэры	5
3.1. Рэйтынг праблемаў Беларусі	5
3.2. Успрыманьне сыстэмы сацыяльнай абароны й дзяржаўных фінансаў	6
3.3. Стаўленьне да продажу беларускіх прадпрыемстваў замежнікам	7
3.4. Выбар накірунку інтэграцыі	9
4. Высновы	9
Літаратура	10
Дадатак А. Асноўныя характарыстыкі кластэраў, %	11
Дадатак Б. Успрыманьне клопату дзяржавы	12

Працоўны матэр'ял Дасьледчага цэнтру ІПМ
WP/08/05

ДАСЬЛЕДЧЫ ЦЭНТР ІПМ
дасьледаваньні • прагнозы • маніторынг

Вул. Захарава, 76–88, 220088, Менск, Беларусь
Тэл./факс +375 17 210 0105
Уэб-сайт: <http://research.by/>, e-mail: research@research.by

© 2008 Дасьледчы цэнтр ІПМ

Пазыцыя, прапанаваная ў дакумэнце, адлюстроўвае гледзішча аўтараў,
і можа не супадаць з пазыцыяй арганізацыяў, якія яны прадстаўляюць

* Матэр'ял падрыхтаваны да канфэрэнцыі «Зьмена пакаленьняў? Беларуска адрознасьці ў мэтах, каштоўнасьцях і стратэгіі» (Варшава, 4–5 чэрвеня 2008 г.).

** Аляксандр Чубрык (chubrik@research.by) – эканаміст Дасьледчага цэнтру ІПМ, намесьнік дырэктара CASE-Беларусь (Польшча). Аўтар дзякуе Алене Талапіле за кансультацыю па моўных пытаннях.

1. УВОДЗІНЫ

Эканоміка Беларусі вельмі доўга успрымалася рознымі даследчыкамі найменш як «загадка», а нярэдка – як «цуд». Прычынай такога стаўлення з боку эканамістаў быў даволі хуткі эканамічны рост, які адбываўся насуперак адсутнасці рынкавых рэформаў. Але ж Беларусі не было наканавана давесці сьвету, што абраная яе ўладамі эканамічная мадэль можа стала генэраваць эканамічны рост. Першае істотнае падвышэньне цаны на расейскі газ для Беларусі, якое адбылося ў 2007 г., раптам дадало рынкавыя рэформы ў парадак дня (Чубрык (2007)).

Апроч эканамічных чыньнікаў, на дызайн эканамічных зьменаў у Беларусі могуць мець пэўны ўплыў эканамічныя каштоўнасьці насельніцтва. З аднаго боку, пасля столькіх год скажэньня стымулаў эканамічных агентаў, якія звыклі з «клопатам» дзяржавы, рынкавыя захады могуць успрымацца варожа. Зь іншага боку, простае параўнаньне ўласнага жыцьцёвага досведу з умовамі жыцьця ў суседніх краінах, якія перайшлі да рынкавай эканомікі, ці нават параўнаньне эфэктыўнасьці працы прыватных і дзяржаўных прадпрыемстваў можа прывесці да станючага стаўленьня да рэформаў (Козаржевский, Чубрик (2007)).

Успрыманьне беларусамі рынкавых рэформаў вывучалася Дасьледчым цэнтрам ІПМ на падставе дадзеных нацыянальнага апытаньня насельніцтва, якое праводзілася напрыканцы 2007 г. Дадзеная праца прапануе асобныя вынікі гэтага дасьледаваньня. Пабудаваная яна наступным чынам. У другой частцы разглядаецца мэтадалёгія выяўленьня стаўленьня да рэформаў і асноўныя вынікі гэтай працэдуры. Далей аналізуюцца асобныя эканамічныя, сацыяльныя й інтэграцыйныя погляды розных групаў насельніцтва ў залежнасьці ад іх стаўленьня да рэформаў. Завяршаюць працу кароткія высновы.

2. СТАЎЛЕНЬНЕ ЛЮДЗЕЙ ДА РЫНКАВАЙ ЭКАНОМІКІ

2.1. Мэтадалёгія

Эўрапейскі банк рэканструкцыі й разьвіцьця мае мэтадалёгію экспэртнай ацэнкі прагрэсу ў рынкавай трансфармацыі. Паводле яе, дзевяць паказнікаў трансфармацыі ацэньваюцца па шкале ад 1 (плянавая эканоміка) да 4+ (4.33) – стандарты разьвітай індустрыяльнай эканомікі. Для кожнай з ацэнак ёсьць дакладны крытэр, паводле якога яна выстаўляецца краіне.¹

Крытэры для крайніх ацэнак былі перапрацаваныя Дасьледчым цэнтрам ІПМ для выяўленьня стаўленьня насельніцтва да рынкавай эканомікі.² Падчас нацыянальнага апытаньня людзей прасілі зрабіць выбар паміж двума супрацьлеглымі меркаваньнямі, адно зь якіх апісвала цалкам плянавую эканоміку (аналёг адзнакі «1» ЭБРР), другое – цалкам рынкавую (аналёг адзнакі «4+»). Да дзевяці індэксаў ЭБРР былі даданыя яшчэ два – зямельная рэформа і рэформа рынку працы. Атрыманыя ў выніку варыянты прыведзеныя ў табл. 1.

Табліца 1

Крытэры стаўленьня да рынкавай эканомікі: прапанаваныя варыянты

Варыянты, адпаведныя плянавай эканоміцы	Варыянты, адпаведныя рынкавай эканоміцы
1. Набыцьцё й продаж малых прадпрыемстваў павінна адбывацца з дазволу дзяржавы; частка малых прадпрыемстваў павінна знаходзіцца ва ўласнасьці дзяржавы	Малыя прадпрыемствы павінны быць у прыватнай уласнасьці й вольна купляцца й прадавацца
2. Большасьць цэнаў мусіць усталёўвацца й кантралявацца дзяржавай	Большасьць цэнаў мусіць усталёўвацца на падставе попыту й прапановы без дзяржаўнага ўмяшаньня
3. Пераважная большасьць буйных прадпрыемстваў павінна быць у дзяржаўнай уласнасьці	Пераважная большасьць буйных прадпрыемстваў павінна быць у прыватнай уласнасьці

¹ Падрабязней пра мэтадалёгію ацэнкі паказнікаў трансфармацыі ЭБРР гл., напрыклад, EBRD (2007).

² Падрабязней гл. Шиманович, Ракова, Чубрик (2007) (апытаньне насельніцтва) і Козаржевский, Чубрик (2007) (апытаньне бізнэсу).

Варыянты, адпаведныя плянавай эканоміцы	Варыянты, адпаведныя рынкавай эканоміцы
4. Найбуйнейшыя банкі мусяць быць ва ўласнасці дзяржавы й выконваць дзяржаўныя праграмы	Рэгуляванне дзейнасці банкаў павінна абавірацца на міжнародныя нормы
5. Дзяржава павінна субсідваць стратныя й неканкурэнтаздольныя прадпрыемствы	Жыццяздольнасць прадпрыемстваў павінна вызначацца здольнасцю вырабляць канкурэнтную прадукцыю
6. Экспарт, імпорт і гандаль валютай мусяць жорстка кантралявацца дзяржавай	Экспарт, імпорт і гандаль валютай павінны кантралявацца ў мінімальнай ступені і ў адпаведнасці з міжнароднымі нормамі
7. Дзяржава павінна ствараць асаблівыя ўмовы для асобных прадпрыемстваў і галінаў і падтрымліваць айчынныя вытворцаў	Для ўсіх прадпрыемстваў (у тым ліку замежных) павінны існаваць агульныя празрыстыя «правілы гульні»
8. Дзяржава павінна вызначаць, акцыі якіх прадпрыемстваў могуць прадавацца, а якіх – не	Набыццё й продаж каштоўных папераў мусяць быць вольным й абавірацца на міжнародныя нормы
9. Энэргетыка, тэлекамунікацыі, жылльлёва-камунальная й дарожная гаспадаркі павінны быць ва ўласнасці дзяржавы	Трэба дазволіць доступ да энэргетыкі, тэлекамунікацыяў, жылльлёва-камунальнай і дарожнай гаспадарак прыватным кампаніям
10. Занятасць і заробак павінны жорстка рэгулявацца дзяржавай нават на прыватных прадпрыемствах	Пытанні занятасці й заробку павінны быць прадметам працоўнай дамовы паміж работнікам, наймальнікам і прафсаюзам
11. Зямля мусяць быць ва ўласнасці дзяржавы, за выняткам невялікіх дзялак, набыццё й продаж якіх таксама павінны быць абмежаваныя	За невялікім выняткам, зямля можа вольна набывацца й прадавацца, у тым ліку замежным грамадзянам

Заўвага. Нумары радкоў адпавядаюць наступным кірункам рэформаў: 1 – малая прыватызацыя, 2 – лібэралізацыя цэнаў, 3 – буйная прыватызацыя, 4 – банкаўская рэформа, 5 – рэструктурызацыя прадпрыемстваў, 6 – лібэралізацыя вонкавага гандлю, 7 – палітыка спрыяння канкурэнцыі, 8 – стварэнне фондавага рынку, 9 – рэформа інфраструктуры, 10 – рэформа рынку працы, 11 – зямельная рэформа.

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ІПМ (<http://research.by/pdf/Surveys/survey2007q3.pdf>)

Рэспандэнтам прапанавалася зрабіць выбар паміж гэтымі варыянтамі паводле пяцібальнай шкалы з наступнымі характарыстыкамі: 1 – цалкам пагаджаюся з першым (плянавым) сьцьвярджэннем, 2 – хутчэй пагаджаюся з першым сьцьвярджэннем, 3 – ня згодны(ная) з ніводным сьцьвярджэннем, 4 – хутчэй пагаджаюся з другім (рынкавым) сьцьвярджэннем, 5 – цалкам пагаджаюся з другім сьцьвярджэннем.

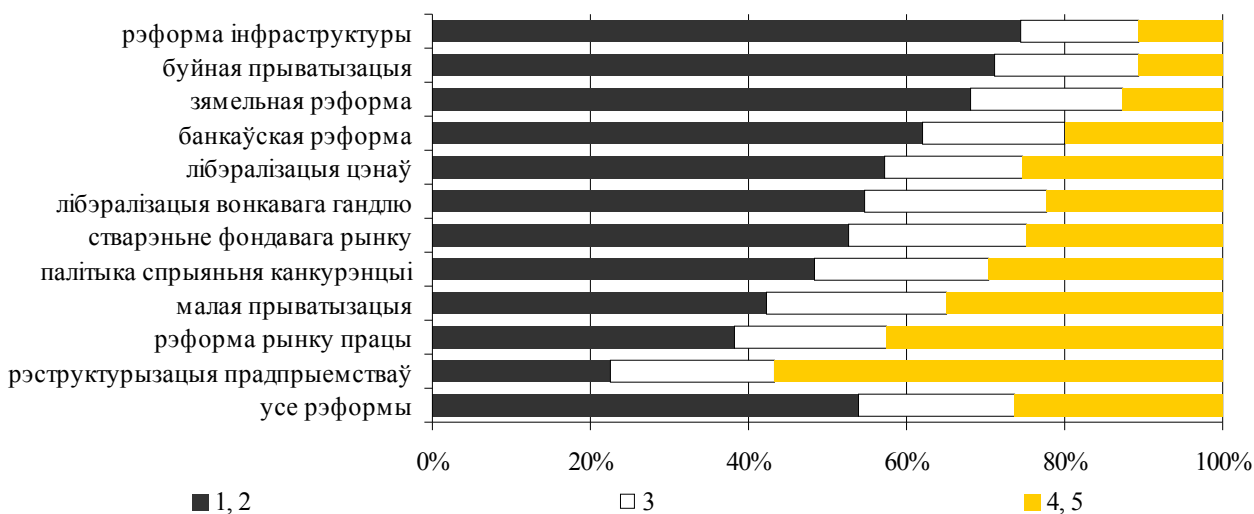
2.2. Стаўленьне да розных кірункаў рэформаў

З разьмеркаваньня прыхільнасці рэспандэнтаў да адной з дзвух альтэрнатываў па адзінаццаці накірунках рэформаў відаць, што беларусы часцей пагаджаюцца з сьцьвярджэннямі, якія характэрныя для плянавай эканомікі (мал. 1). Толькі рэструктурызацыя прадпрыемстваў карыстаецца падтрымкай большасці насельніцтва. Рэформа рынку працы мае больш прыхільнікаў, чым супраціўнікаў. Але ўжо нават прыхільнікі малой прыватызацыі ня маюць перавагі над тымі, хто лічыць патрэбным умяшаньне дзяржавы ў дзейнасць малых прадпрыемстваў.

Найменьш папулярнымі апынуліся рэформа інфраструктуры й буйная прыватызацыя (яны даволі цесна звязаныя, бо рэформа інфраструктуры азначае магчымасць прыватнай уласнасці на буйныя прадпрыемствы энэргетыкі й тэлекамунікацыяў). Прыхільнікаў рынку тут блізу 10%, а тых, хто лічыць патрэбным захаваньне дзяржаўнай уласнасці на буйныя прадпрыемствы і аб'екты інфраструктуры, больш за 70%. Такое адмоўнае стаўленьне да прыватызацыі, часткова сфармаванае шматгадовай прапагандай, напэўна, мае істотны ўплыў на дзеянні й рыторыку ўладаў у дачыненні да продажу беларускіх прадпрыемстваў замежнікам і будзе больш падрабозна разгледжанае ў разьдзеле 3.4.

Асаблівай увагі заслугоўваюць два аспекты «рынкавасці» эканомікі – свабода цэнаўтварэння й банкаўскай дзейнасці. У параўнанні з астатнімі накірункамі рэформаў (за выняткам рэформы інфраструктуры) выбар на карысць рынку ці пляну апынуўся найменьш складаным: адсотак тых, хто ня вызначыўся з выбарам, істотна ніжэйшы за сярэдні. Прытым

доля прыхільнікаў рынку нетыпова вялікая для долі прыхільнікаў пляну. Такім чынам, хоць большасць і бачыць дзяржаву як паратунак ад росту цэнаў і несумленых банкіраў (Батурчак, Чубрык (2008)), але ж даволі значны адсотак людзей зняверыўся ў здольнасцях дзяржавы вырашыць гэтыя праблемы.

Заўвага. Усе рэфармы – сярэдня арытмэтычнае 11 паказчыкаў. Удзельная вага прыведзеная за выняткам тых, хто адказаў «ня ведаю/цяжка сказаць».

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ІПМ.

Мал. 1. Стаўленьне насельніцтва да розных накірункаў рэфармаў

У сярэднім выглядае, што рынкавая эканоміка мае падтрымку 26.4% насельніцтва, а плянавая (ці эканоміка з надзвычай вялікай роляй дзяржавы) – у 53.8% (то бок у большасці) насельніцтва. Ня вызначыліся ў сваім выбары ў сярэднім блізу 20% апытаных. Адылі сярэднія велічыні няшмат кажуць пра тое, як асобныя людзі ставяцца да рынкавай эканомікі ўвогуле, альбо колькі беларусаў *пасьядоўныя* ў сваіх поглядах на эканамічную сыстэму.

2.3. Тыпалёгія падтрымкі рэфармаў: кластэрны аналіз

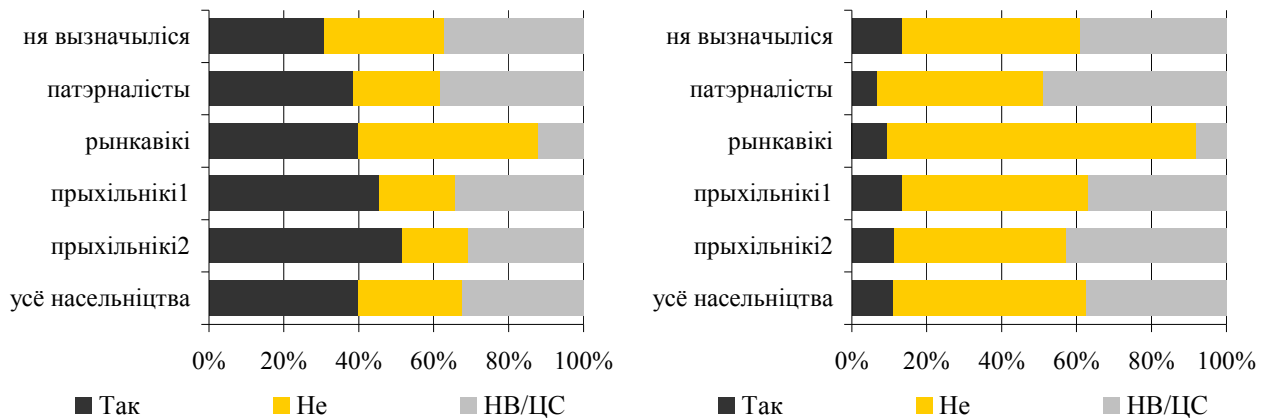
Адасобиць пасьядоўных прыхільнікаў рэфармаў можна з дапамогай кластэрнага аналізу. Такі аналіз (Батурчак, Чубрык (2008)) выявіў пяць кластэраў (Дадатак А):

- тыя, хто ня вызначыўся з стаўленьнем да рэфармаў (ацэнка 3 па ўсіх кампанэнтах);
- патэрналісты (сярэдня ацэнка 1.5, то бок паміж 1 і 2 па ўсіх кампанэнтах);
- рынкавікі (сярэдня ацэнка 4 і вышэй па ўсіх кампанэнтах апроч буйной прыватызацыі, рэфармы інфраструктуры й зямельнай рэфармы);
- прыхільнікі рэгуляванай канкурэнцыі (больш за 4 па рэструктурызацыі й палітыцы спрыяння канкурэнцыі, сумневы након фондавых рынкаў);
- прыхільнікі рэструктурызацыі без прыватызацыі (блізу 4 па рэструктурызацыі й рынку працы, сумневы наконт малой прыватызацыі).³

Зараз можна параўнаць абраную мэтадалёгію з простым пытаньнем кшталту «Як вы ставіцеся да рынкавых рэфармаў?». У анкеце былі два падобныя пытаньні: «Ці ажыцьцяўляюцца ў Беларусі рынкавыя рэфармы?» і «Ці згодныя Вы з тым, што Беларусі не патрэбныя рынкавыя рэфармы?». Першае адлюстроўвае разуменьне людзьмі словазлучэньня «рынкавыя

³ Упэўненасць апошніх двух кластэраў у неабходнасці рэструктурызацыі ці павышэньня канкурэнцыі, верагодна, грунтуецца на ўласным досьведзе. Напрыклад, прыхільнікі рэструктурызацыі – гэта зазвычай людзі перадпэнсійнага веку з сярэднім даходам, сярэдняй адукацыяй, якія працуюць на дзяржпрадпрыемствах, і матэр’яльны стан якіх за мінулы год пагоршаў. Яны разумеюць, што праца дзяржпрадпрыемстваў неэфэктыўная, і бачаць вырашэньне праблемы ў іх рэструктурызацыі бяз зьмены формы ўласнасці.

рэформы», другое – ацэнку беларусамі патрэбы рэформаў у краіне (мы ня будзем браць да ўвагі шматаспэктнасьць такой ацэнкі).

(а) Разуменьне рэформаў і стаўленьне да іх

(б) Ацэнка патрэбы ў рэформах і стаўленьне да іх

Заўвага. На мал. (а) і (б) адлюстраваная сувязь паміж адказамі на пытаньні «Ці ажыццяўляюцца ў Беларусі рынкавыя рэформы?» і «Ці згодныя Вы з тым, што Беларусі не патрэбныя рынкавыя рэформы?» з стаўленьнем да рэформаў. Тут і далей: прыхільнікі 1 – прыхільнікі рэгуляванай канкурэнцыі, прыхільнікі 2 – прыхільнікі рэструктурызацыі без прыватызацыі.

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ШПМ.

Мал. 3. Як людзі разумеюць рынкавыя рэформы

З мал. За відаць, што каля 40% насельніцтва лічыць, што рэформы ў краіне ідуць – насуперак экспертным ацэнкам ЭБРР, паводле якіх Беларусь ня толькі адна з найменей рэфармаваных постсавецкіх краінаў, але й рэформы ў ёй ня рухаюцца з месца. За апошнія пяць гадоў ЭБРР падвысіў адно ацэнку банкаўскай рэформы (з 2– да 2, гл. EBRD (2007)). Але ж істотна тое, што блізу траціны беларусаў ня ведаюць, ці ідуць рэформы ў Беларусі. Найлепей разумеюць сытуацыю рынкавікі – сярод іх амаль палова адмаўляецца называць тое, што адбываецца ў Беларусі, рэформамі (адылі 40% зь іх таксама пагаджаюцца з тым, што рэформы у краіне ажыццяўляюцца).

З мал. 3б вынікае, што больш за палову беларусаў лічаць рынкавыя рэформы патрэбнымі краіне. Яшчэ амаль 40% ня вызначыліся, ці яны патрэбныя. Нават сярод патэрналістаў амаль палова не пагаджаецца з тым, што рынкавыя рэформы непатрэбныя – і гэта пры тым, што яны выступаюць за цалкам плянавую эканоміку.

3. АСОБНЫЯ ПОГЛЯДЫ РЭСПАНДЭНТАЎ, ШТО ЎВАЙШЛІ Ў КЛАСТЭРЫ

3.1. Рэйтынг праблемаў Беларусі

Тут мы параўноўваем успрыманьне праблем сучаснай Беларусі рознымі кластэрамі. Высьветлілася, што ўсе яны лічаць найбольш істотнымі восем праблемаў (табл. 2). Галоўную ролю грае інфляцыя й звязаныя з ёй праявы – уздаражэньне паслугаў ЖКГ, высокія цэны на жылло, павышэньне цэнаў на газ і нафту, а таксама нізкія даходы й беднасьць істотнай часткі насельніцтва. Проста ці ўскосна не звязаныя з інфляцыяй толькі дзьве топ-праблемы: беспрацоўе (пры афіцыйным яго паказчыку ў 1%!) і алькагалізм.

Адрознымі ад астатніх выглядаюць рынкавікі. Эканамічныя праблемы для іх не настолькі істотныя, як для іншых груп. На іх думку, пасьля інфляцыі галоўнай праблемай Беларусі зьяўляецца алькагалізм, потым ідуць беспрацоўе й нізкі ўзровень даходаў. Апошнія тры пазыцыі для ўсяго насельніцтва наогул не ўваходзяць у пяцёрку найважнейшых. Гэта характарызуе рынкавікаў як групу, якая лепей за іншых здольная вырашыць ўласныя эканамічныя праблемы і таму болей увагі надае агульнаграмадзкім праблемам.

Праблемы, найбольш істотныя для беларусаў

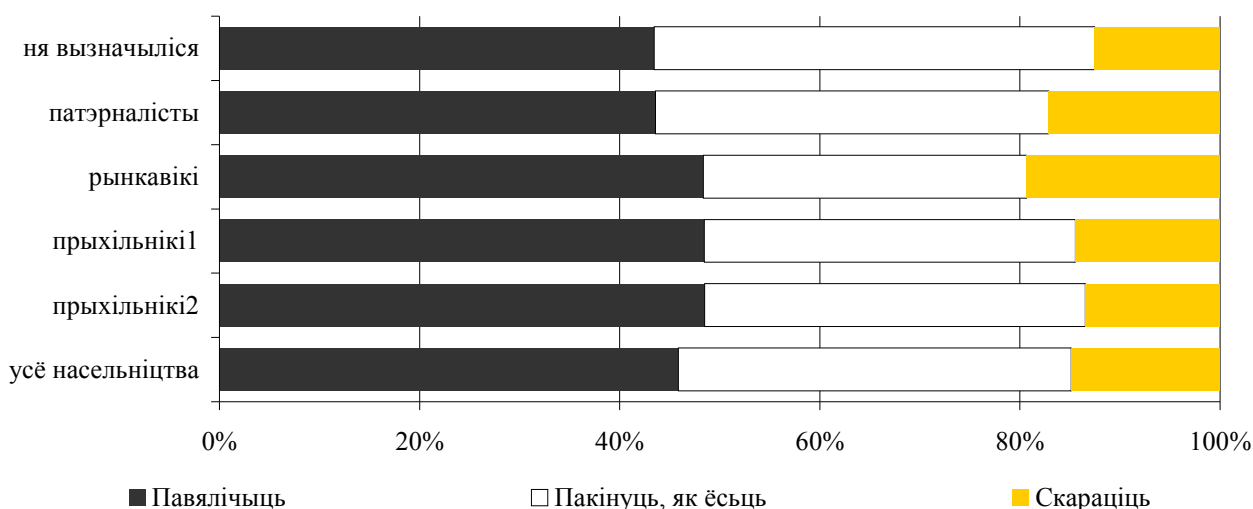
Праблемы:	Ня вызначыліся	Патэрналісты	Рынкавікі	Прыхільнікі 1	Прыхільнікі 2	Усе насельніцтва
Рост цэнаў	63.5	62.6	59.8	76.0	69.8	65.3
Падвышэнне цэнаў на газ і нафту	40.7	42.1	34.1	43.8	52.5	43.5
Высокія цэны на жылло	40.0	46.8	30.2	41.2	48.8	42.1
Беднасць істотнай часткі насельніцтва	45.6	42.3	30.2	42.6	44.4	41.8
Высокія тарыфы на паслугі ЖКГ	43.6	38.1	33.5	21.5	25.3	41.6
Алькагалізм	32.7	43.6	41.7	40.5	37.9	38.0
Нізкі ўзровень даходаў людзей	28.3	33.2	36.8	36.8	48.2	36.3
Беспрацоўе	43.6	37.2	37.5	46.7	38.8	33.6

Заўвага. Рэспандэнтам прапанавалі абраць ня больш за пяць праблемаў з 19 (ці варыянт «Гэтыя праблемы не ўласцівыя для Беларусі»). Шэрым вылучаныя топ-5 праблемаў.

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ІПМ.

3.2. Успрыманьне сыстэмы сацыяльнай абароны й дзяржаўных фінансаў

Аналіз сыстэмы дзяржфінансаў і сацыяльнай абароны закранае пытаньні аб падатках, выдатках ды «клопаце» дзяржавы аб розных сацыяльных групах. Хоць высокія падаткі адзначылі як праблему толькі 15.6% апытаных (дзевятае месца ў рэйтынгу праблемаў), з ускосных прыкметаў можна зрабіць выснову, што людзі лічаць іх сучасны ўзровень вельмі высокім (Батурчак, Чубрык (2008)).⁴ Адным з такіх ускосных сьведчаньняў было разьмеркаваньне адказаў на пытаньне «Як лепш накіроўваць сродкі на разьвіцьцё эканомікі, вытворчасці: (а) дзяржава павінна зьбіраць праз падаткі значную частку даходаў прадпрыемстваў, каб потым накіроўваць іх у патрэбныя галіны, ці (б) прадпрыемствы павінны самі распараджацца ўласнымі даходамі, бо лепш ведаюць, куды іх варта ўкласьці?» Ва ўсіх групах апроч патэрналістаў зь істотнай перавагай перамог варыянт (б), які выглядае амаль як гатовы палітычны лёзунг.

Заўвага. Усе выдаткі – сярэдняе арытмэтычнае 15 паказчыкаў. Удзельная вага прыведзена за выняткам тых, хто адказаў «ня ведаю/цяжка сказаць».

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ІПМ.

Мал. 4. Што рабіць з выдаткамі бюджэту

Тым часам аналіз меркаваньняў наконт эфэктыўнасьці дзяржаўных выдаткаў сьведчыць аб непасялядоўнасьці поглядаў пераважнай большасьці насельніцтва. Нягледзячы на тое,

⁴ Сярод рынкавікаў і тых, хто нявызначыўся з стаўленьнем да рэформаў, гэты адсотак большы – 26.4 і 20% адпаведна.

што большасць лічыць падаткі высокімі й выступае супраць іх павышэння, усе кластэры й насельніцтва ўвогуле адзначылі неабходнасць павелічэння фінансавання дзяржаўных выдаткаў (мал. 4). Адназначна занадта высокімі ўсе палічылі толькі выдаткі на ўтрыманьне органаў дзяржаўнай улады. Фінансаваньне астатніх 14 накірункаў выдаткаў лічылася ці аптымальным, ці недастатковым. Недастаткова фінансаваным, на думку большасці ва ўсіх кластэрах, лічыліся ахова здароўя, сацыяльныя трансфэрты, выдаткі на навуку, тэхналёгіі (за выняткам патэрналістаў), ахову прыроды (тое ж выключэнне) і сельскую гаспадарку (апроч рынківаў).

Адылі жаданьне падвысіць выдаткі можна трактаваць як жаданьне палепшыць сучасны стан рэчаў у той ці іншай галіне. Калі гэта слушная трактоўка, то выснова аб непаслядоўнасьці эканамічных поглядаў людзей істотна зьмякчаецца. Бліжэйшым да праўды падаецца тое, што яны нізка ацэньваюць эфэктыўнасьць працы дзяржавы па шэрагу накірункаў, а як выйсьце прапануюць падвысіць адпаведныя выдаткі.

Нарэшце, «сацыяльная скіраванасьць» эканамічнай палітыкі, што тэставалася праз ацэнку насельніцтвам дзяржаўнага «клопату» аб 14 сацыяльных груп (Дадатак Б), успрымаецца неадназначна, і амаль ня мае адрознасьцяў паміж кластэрамі. З 14 сацыяльных груп чатыры адназначна патрапілі, паводле ацэнак рэспандэнтаў, у сфэру дзяржаўнага клопату (чыноўнікі, вайскоўцы, міліцыя й АМАП і спартоўцы). Наконт астатніх групаў пазыцыя насельніцтва падзяляецца амаль напалову. Наконт трох зь іх (пэнсіянэры, шматдзетныя сем'і й дзеці) пераважае меркаваньне аб сацыяльнай абароненасьці, наконт сямёх астатніх (беспрацоўныя, маладыя сем'і, маладыя адмыслоўцы, студэнты й аспіранты, працоўныя, бюджэтнікі й вяскоўцы) – меркаваньне аб сацыяльнай неабароненасьці. Калі ня браць да ўвагі чатыры вельмі абароненыя групы, то атрымліваецца, што палова з тых, хто здолелі вызначыцца з стаўленьнем да сыстэмы сацыяльнай абароны, схільныя лічыць сацыяльную абароненасьць уразьлівых групаў недастатковай, а другая палова мяркуе, што дзяржава дастаткова добра клапаціцца аб іх.

3.3. Стаўленьне да продажу беларускіх прадпрыемстваў замежнікам

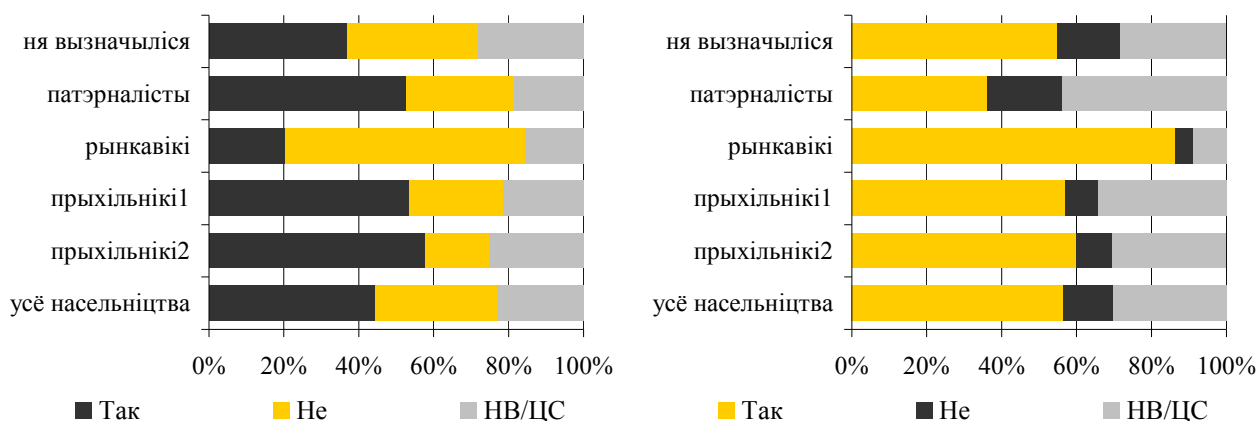
Найбольш істотныя адрознасьці паміж кластэрамі атрымаліся ў іх стаўленьні да прыватызацыі праз продаж замежным грамадзянам, якое вывучалася праз тры пытаньні:

- Ці згодныя Вы з тым, што продаж прадпрыемстваў замежнікам недапушчальны?
- Ці згодныя Вы з тым, што беларускай эканоміцы патрэбныя замежныя інвэстыцыі?
- Калі дзяржаўныя прадпрыемствы будуць прыватызавацца, то ўласьнікам зь якіх краінаў вы б аддалі перавагу?

Вядома ж, большасць рынківаў палічыла продаж прадпрыемстваў замежнікам магчымым (мал. 5а). Астатнія групы выявіліся нашмат больш стрыманымі. Тыя, хто ня вызначыўся наконт рэформаў, падзяліліся па гэтым пытаньні на тры амаль роўныя часткі: можна, нельга й ня ведаю. А вось патэрналісты не апынуліся ў лідэрах па супраціву прыватызацыі праз продаж замежнікам – амаль 30% зь іх палічылі такое магчымым. Найболей згодных зь яго недапушчальнасьцю было сярод тых, хто верыць у магчымасьці рэструктурызацыі й рэгуляванай канкурэнцыі. Відаць, навядзеньне парадку на беларускіх прадпрыемствах ды ўладкаваньне ўмоваў іх функцыянаваньня будзе на іх думку дастатковым. Гэтая пазыцыя нагадвае заявы аб тым, што прыбытковыя прадпрыемствы ня будуць прадавацца прыватнікам ды замежнікам, таму можна сказаць, што гэтыя заявы адпавядаюць чаканьням істотнай часткі грамадзтва.

Адылі вельмі істотная частка насельніцтва – 26.7% – ня звязвае замежныя інвэстыцыі з продажам прадпрыемстваў замежнікам (то бок лічыць, што і прадпрыемствы прадаваць нельга, і што Беларусі патрэбныя замежныя інвэстыцыі). Найбольш непаслядоўнымі зьяўляюцца тыя ж прыхільнікі рэструктурызацыі без прыватызацыі й рэгуляванай канкурэнцыі – прыцягненьне замежных грошай бязь зьмены ўласьніка вельмі добра ўкладаецца ў іх схему павышэння эфэктыўнасьці прадпрыемстваў. Больш паслядоўныя рынківакі ў пераважнай

большасці выпадкаў лічаць замежныя інвэстыцыі неабходнымі, а патэрналісты праўдзіва адказваюць, што ня ведаюць, ці патрэбныя гэтыя інвэстыцыі (мал. 5б).

(а) Стаўленьне да продажу замежнікам

(б) Разуменьне панятку «інвэстыцыі»

Заўвага. Мал. (а): «Ці згодныя Вы з тым, што продаж прадпрыемстваў замежнікам недапушчальны?»; мал. (б): «Ці згодныя Вы з тым, што беларускай эканоміцы патрэбныя замежныя інвэстыцыі?».

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ІПМ.

Мал. 5. Стаўленьне да замежных інвэстыцыяў

Апошняя пытаньне наконт жаданых уласьнікаў беларускіх прадпрыемстваў сталася даволі актуальным ў кантэксце апошніх прыватызацыйных угодаў. Яно таксама паказала істотную розніцу паміж кластэрамі. Прыхільнікі рэструктурызацыі й канкурэнцыі (бяз рынку), вядома ж, палічылі найлепшым выйсьцем продаж беларускіх прадпрыемстваў беларускім уласьнікам (табл. 3). Адылі й паміж імі выявілася розніца – тыя, каму падабаецца канкурэнцыя, на другое месца па пажаданасьці паставілі ЭЗ, а прыхільнікі рэструктурызацыі – Расею. На другое месца паставілі Расею й патэрналісты. Цалкам супрацьлеглую пазыцыю занялі рынкавікі – яны адназначна за ўласьнікаў з ЭЗ, а Беларусь і Расея набралі ў іх пароўну. Тыя, хто ня вызначыўся, з адрывам у 10% разьмеркавалі свае прыярытэты так: Беларусь, ЭЗ і Расея.

Табліца 3

Уласьнікам зь якіх краінаў аддавалася б перавага падчас прыватызацыі

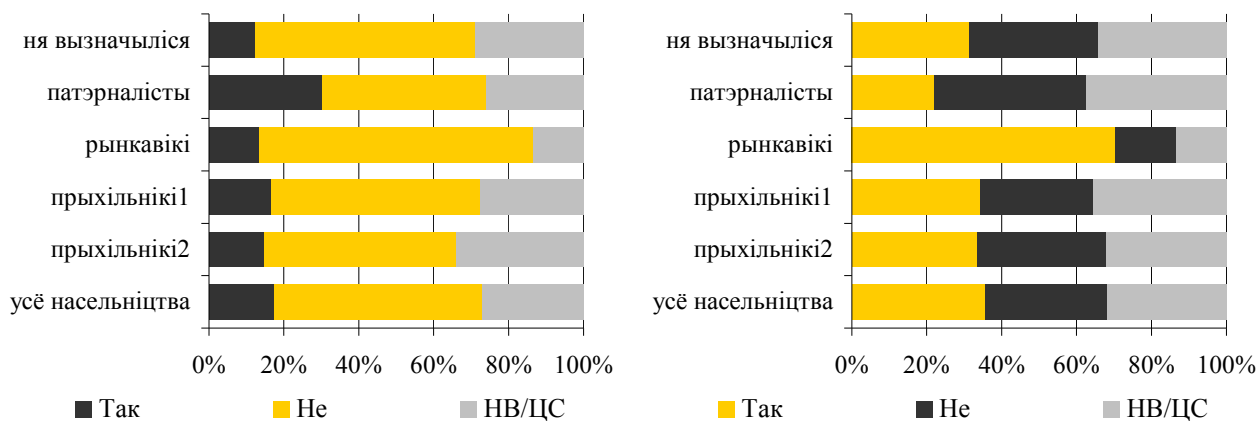
	Ня вызначыліся	Патэрналісты	Рынкавікі	Прыхільнікі 1	Прыхільнікі 2	Усё насельніцтва
Беларусь	52.0	79.3	35.1	73.0	76.6	63.6
ЭЗ	43.4	8.6	89.9	25.2	15.6	33.8
Расея	32.5	18.1	35.8	15.3	18.8	24.5
Украіна	12.1	6.0	6.8	4.9	2.3	6.9
ЗША	8.3	1.7	16.2	2.5	0.5	5.5
Кітай	4.6	0.0	4.7	1.8	1.8	2.6
Ізраіль	1.7	0.0	4.1	1.2	0.0	1.2
Іран, Венэсуэла й інш.	1.4	0.4	0.7	1.2	0.0	0.8
НВ/ЦС	8.0	11.6	6.8	9.2	9.2	9.3

Заўвага. Пытаньне «Калі дзяржаўныя прадпрыемствы будуць прыватызавацца, то вы б аддалі перавагу ўласьнікам зь якіх краінаў?» (рэспандэнтам прапанавалася абраць ня больш за тры краіны, тлустым вылучаныя тры найбольш пажаданыя). Краіны ЭЗ падзяляліся на чатыры групы: краіны Балтыі (Літва, Латвія, Эстонія), краіны Ўсходняй Эўропы (Польшча, Чэхія й інш.), краіны Заходняй Эўропы (Нямеччына, Францыя й інш.) і скандынаўскія краіны (Фінляндыя, Швэцыя, Нарвэгія).

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ІПМ.

3.4 Выбар накірунку інтэграцыі

На выбар інвэстара пэўны ўплыў зрабілі погляды рэспандынтаў на інтэграцыю. Тыя, хто лічыць, што Беларусь павінна стаць сябрам ЭЗ, схільныя аддаваць перавагу інвэстам з ЭЗ (ці зь Беларусі). Тыя, хто жадае стварэння саюзнай дзяржавы Беларусі й Расеі з адным прэзыдэнтам, парламэнтам ды валютай, аддаюць перавагу ці беларускім, ці расейскім уласьнікам. Аднак, беручы да ўвагі нешматлікасьць прыхільнікаў аб'яднаньня Беларусі з Расеяй (іх удвая менш, чым прыхільнікаў сяброўства Беларусі ў ЭЗ⁵), можна зрабіць выснову, што сувязь паміж інтэграцыйнымі ўстаноўкамі й выбарам патэнцыйных замежных інвэстараў слабая.

(а) Інтэграцыя з Расеяй

(б) Сяброўства ў ЭЗ

Заўвага. Мал. (а): «Ці згодныя Вы з тым, што Беларусь і Расея мусяць пабудаваць саюзную дзяржаву з агульнай валютай, прэзыдэнтам і парламэнтам?»; мал. (б): «Ці згодныя Вы з тым, што Беларусь павінна стаць сябрам Эўрапейскага Зьвязу?».

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ШПМ.

Мал. 6. Выбар накірунку інтэграцыі

Тым часам сувязь паміж стаўленьнем да рэформаў і накірункаў інтэграцыі апынулася вельмі моцнай (мал. 6). У прыватнасьці, 70.3% рынкавікаў згодныя з тым, што Беларусь мусіць зрабіцца сябрам ЭЗ, і 73% – што яна не павінна будаваць саюзную дзяржаву з Расеяй. Сярод патэрналістаў найменей прыхільнікаў эўрапейскага выбару й найболей – расейскага «вэктару» (22 і 30.2% адпаведна). Большасьць астатніх кластэраў адназначна супраць саюзу з Расеяй і збольшага за сяброўства ў ЭЗ (прыкладна па траціне кожнага з трох кластэраў). Такім чынам, стаўленьне да рэформаў можа быць абумоўлена тымі ж фактарамі, што й выбар накірунку інтэграцыі, у прыватнасьці каштоўнасьцямі ўстаноўкамі.

4. ВЫСНОВЫ

Большасьць беларускага грамадзтва ня вызначылася наконт свайго стаўленьня да рынкавай эканомікі й рэформаў. Гэтыя людзі, якіх больш за 30%, мяркуюць, што эканамічная сыстэма мусіць быць дзесьці паміж плянам і рынкам. Яшчэ 35% лічаць, што сучасны стан рэчаў даволі някепскі і яму бракуе толькі больш вольнага рынку працы, канкурэнцыі ды спынення субсідаваньня дзяржавай неэфэктыўных прадпрыемстваў. Адылі паслядоўных прыхільнікаў рынку апынулася менш, чым паслядоўных прыхільнікаў пляну – 13.3 у параўнаньні з 21%. І нават паслядоўныя рынкавікі падазрона ставяцца да буйной прыватызацыі й зямельнай рэформы.

⁵ 17.4 і 35.5% адпаведна. Прытым большась (55.6%) беларусаў упэўненыя ў тым, што Беларусь і Расея ня мусяць ствараць ніякай саюзнай дзяржавы, у той час калі наконт адсутнасьці патрэбы ў сяброўстве ў Эўразьвязе упэўненыя толькі 32.6% апытаных.

Праблемы, якія хвалююць прадстаўнікоў усіх кластэраў, даволі падобныя – найперш гэта эканамічныя праблемы, наўпрост ці ўскосна звязаныя з ростам цэнаў. Сярод іншых кластэраў выдзяляюцца рынкавікі, для якіх асобныя сацыяльныя праблемы Беларусі (такія як беспрацоўе й алькагалізм) больш істотныя за эканамічныя.

Дзяржаўныя фінансы ўспрымаюцца беларусамі як ня вельмі эфэктыўныя. Адылі істотная частка насельніцтва (і тут адрознасьці паміж кластэрамі мінімальныя) бачыць праблему ў недастатковым фінансаваньні асобных (у прыватнасьці сацыяльных) выдаткаў бюджэту. Калі ня браць да ўвагі «прывіляваныя» групы (чынавенства, спартоўцы, міліцыя, сілавікі й войска), дзяржаўны клопат аб якіх не выклікае ў людзей сумневаў, стаўленьне да сыстэмы сацыяльнай абароны падзяліла грамадзтва: 50% насельніцтва лічыць, што дзяржава не клапаціцца аб уразлівых групам насельніцтва, а 50% – што такі клопат адчуваецца.

Наконт магчымасьці продажу беларускіх прадпрыемствам замежнікам большасьць грамадзтва выказваецца адмоўна (за выключэньнем рынкавікаў). Адначасова большасьць людзей лічыць, што Беларусі патрэбныя замежныя інвэстыцыі, то бок ня звязвае інвэстыцыі з прыватызацыяй (ізноў жа, рынкавікі больш пасьядоўныя). Калі прыватызацыя ўсё ж пачнецца, то найлепш прадаваць прадпрыемствы грамадзянам Беларусі. З замежных пакупнікоў больш шанцаў у прадстаўнікоў ЭЗ (33.8% насельніцтва), ніж Расеі (24.5%). Адзіныя, хто паставіў уласнікаў з Эўразьвязу вышэй за суайчыньнікаў, апынуліся тыя ж рынкавікі.

Параўнаньне інтэграцыйных установак розных кластэраў паказала, што найбольш арыентаванымі на сяброўства ў ЭЗ зьяўляюцца рынкавікі, на саюз з Расеяй – патэрналісты. Адылі нават сярод апошніх ідэя саюзу з Расеяй не набрала большасьці. Не папулярная яна й на ўзроўні ўсяго грамадзтва, набраўшы 17.4% галасоў у параўнаньні з 35.5% прыхільнікаў ідэі сяброўства Беларусі ў ЭЗ.

ЛІТАРАТУРА

Батурчик М., Чубрик А. (2008). Восприятие населением пенсионной системы Беларуси: результаты опроса населения, *Рабочий материал* WP/08/02, Исследовательский центр ИПМ.

Козаржевский П., Чубрик А. (2007). Частный бизнес в Беларуси: рыночные ценности и отношение к реформам. В: Козаржевский П., Ракова Е. (ред.) *Частный бизнес в Беларуси: внешние и внутренние факторы развития*, Минск, Исследовательский центр ИПМ.

Чубрык (2007). Новая эканамічная палітыка старога аўтарытарнага рэжыму, *ARCHE. Пачатак*, 10 (61), 13–20.

Шиманович, Ракова, Чубрик (2007). Восприятие населением Беларуси ценностей рыночной экономики. В: Гайдук К., Пелипась И., Чубрик А. (ред.) *Рост для всех? Новые экономические вызовы для экономики Беларуси*, Минск, Исследовательский центр ИПМ.

EBRD (2007). *Transition Report 2007. People in Transition*, London, European Bank for Reconstruction and Development.

ДАДАТАК А. АСНОЎНЫЯ ХАРАКТАРЫСТЫКІ КЛАСТЭРАЎ, %

	Ня вызначыліся	Патэрналісты	Рынкавікі	Прыхільнікі 1*	Прыхільнікі 2**
Усё насельніцтва:	31.4	21.0	13.3	14.7	19.6
Памер гораду:					
> 1 млн жыхароў (Менск)	26.6	15.9	15.4	15.0	27.1
100–500 тыс. жыхароў	43.1	19.1	11.1	13.5	13.2
50–100 тыс. жыхароў	25.3	11.5	34.5	12.6	16.1
10–50 тыс. жыхароў	26.1	19.3	12.4	18.0	24.2
5–10 тыс. жыхароў	29.6	33.3	0.0	11.1	25.9
< 5 тыс. жыхароў	25.5	30.3	9.5	15.3	19.3
Век (поўных год):					
18–24	42.0	13.8	20.1	13.2	10.9
25–34	35.3	14.0	19.9	12.7	18.1
35–44	31.4	18.6	12.7	17.6	19.6
45–54	26.8	22.7	14.5	12.7	23.2
55–64	26.6	28.7	7.7	14.7	22.4
65–75	23.3	32.9	0.7	18.5	24.7
Адукацыя:					
Пачатковая, няпоўная сярэдняя	14.1	52.6	1.3	12.8	19.2
Сярэдняя	24.6	24.3	8.6	18.9	23.6
Сярэдняя спецыяльная	36.1	20.7	11.2	15.7	16.4
Вышэйшая, няскончаная вышэйшая	35.8	10.4	23.8	9.4	20.5
Форма ўласнасці:					
Дзяржаўная	31.9	19.6	11.5	15.4	22.0
Недзяржаўная (прыватная)	45.8	6.5	23.9	10.3	13.5
Не працую	26.9	28.2	11.4	15.2	18.4
Узровень даходу на чалавека ў сям'і:					
Меньш за 200 тыс. руб.	26.3	23.0	12.5	18.4	19.7
200 тыс. – 500 тыс. руб.	32.2	20.7	12.1	14.5	20.5
500 тыс. – 750 тыс. руб.	34.3	15.7	19.4	7.5	23.1
Больш за 750 тыс. руб.	34.5	17.2	13.8	17.2	17.2
Зьмяненне матэрыяльнага стану за мінулы год:					
Пагоршылася	23.6	22.9	16.9	14.6	22.0
Не зьмянілася	34.1	21.4	10.6	15.5	18.4
Палепшылася	34.3	16.3	18.0	10.7	20.8

Крыніца: Батурчак, Чубрик (2008).

ДАДАТАК Б. УСПРЫМАНЬНЕ КЛОПАТУ ДЗЯРЖАВЫ

	Ня вызна- чыліся	Патэрналісты	Рынкавікі	Прыхільнікі 1	Прыхільнікі 2	Усё насель- ніцтва
Беспрацоўныя						
клапоціцца	24.2	24.1	16.9	20.9	19.3	21.8
не клапоціцца	63.1	57.8	78.4	63.8	62.4	64.0
Пэнсіянэры						
клапоціцца	52.0	53.2	42.2	43.6	47.9	48.9
не клапоціцца	42.5	43.3	56.5	50.9	47.0	46.7
Шматдзетныя сем'і						
клапоціцца	61.5	58.4	49.3	62.0	56.2	58.3
не клапоціцца	26.4	23.6	43.2	24.5	30.4	28.6
Дзеці						
клапоціцца	59.8	60.3	49.7	55.8	62.7	58.5
не клапоціцца	31.9	25.0	45.6	33.7	31.8	32.6
Маладыя адмыслоўцы						
клапоціцца	38.0	50.9	33.3	35.2	39.2	39.9
не клапоціцца	53.9	31.9	59.2	44.4	46.1	47.1
Маладыя сем'і						
клапоціцца	34.0	43.5	30.4	29.6	36.9	35.4
не клапоціцца	58.2	42.7	66.2	59.9	51.6	55.0
Студэнты й аспіранты						
клапоціцца	37.2	42.9	28.4	42.0	41.9	38.8
не клапоціцца	53.9	34.3	64.2	40.7	45.2	47.5
Вайскоўцы						
клапоціцца	72.6	78.0	79.7	73.6	67.4	73.8
не клапоціцца	13.5	5.2	7.4	11.7	14.2	10.8
Міліцыя, спецслужбы, АМАП						
клапоціцца	76.7	86.6	91.2	81.5	78.9	81.8
не клапоціцца	8.1	3.4	1.4	4.3	6.0	5.2
Працоўныя						
клапоціцца	34.6	34.1	33.1	27.6	22.9	31.0
не клапоціцца	50.4	56.9	62.2	63.8	68.8	58.9
Вяскоўцы						
клапоціцца	39.5	32.3	25.9	26.4	30.7	32.5
не клапоціцца	44.7	57.8	69.4	69.3	60.6	57.5
Выкладчыкі, настаўнікі, дактары						
клапоціцца	35.2	60.8	26.5	40.5	42.4	41.6
не клапоціцца	51.9	29.7	71.4	49.1	50.2	49.1
Дзяржаўныя службоўцы						
клапоціцца	73.5	90.1	89.2	85.3	87.1	83.5
не клапоціцца	11.5	2.6	6.8	8.0	5.5	7.3
Спартоўцы						
клапоціцца	72.3	72.1	75.8	77.8	77.5	74.6
не клапоціцца	9.8	7.3	12.1	10.5	11.0	9.9
Усе адзначаныя групы						
клапоціцца	54.0	58.3	51.1	52.7	53.7	54.3
не клапоціцца	34.8	28.9	43.1	36.5	36.1	35.2
Усе адзначаныя групы, апроч вайскоўцаў, міліцыі, дзяржслужбоўцаў і спартоўцаў						
клапоціцца	46.1	48.9	37.8	41.9	44.0	44.6
не клапоціцца	44.4	38.7	57.6	47.6	46.9	45.9

Заўвага. Пытаньне «Ці добра клапоціцца дзяржава пра наступныя групы людзей?» Сума адказаў «клапоціцца» й «не клапоціцца» меншая за 100% на колькасць адказаў «ня ведаю/цяжка сказаць».

Крыніца: Дасьледчы цэнтр ІІМ.